
ФОРМИ ДЛЯ ВІДЛИВКИ РИМСЬКИХ ДЗЕРКАЛ ІЗ ХЕРСОНЕСА

М. І. Золотарьов, М. Ю. Трейстер

У публікації йдеться про знахідку фрагментів двох глиняних форм, знайдених у центральній частині III кварталу північно-східного району Херсонеса, які слугували для відливки бронзових матриць, що у свою чергу застосовувалися для штампування рельєфів із зображеннями трьох богинь та трьох грацій.

У 1989 р. при супроводжуючих зачистках під час реставраційних робіт у центральній частині III кварталу північно-східного району Херсонеса, у межах монументальної будівлі I—III ст. н. е.¹, було знайдено два фрагменти форм з обпаленої глини, що розглядатимуться нижче. Форма № 1 надійшла до Херсонеського музею², а форма № 2 потрапила до приватної колекції у Севастополі³.

Форма № 1. Фрагмент являє собою сегмент, що дорівнює приблизно одній чверті поверхні круглої форми, яка слугувала для відливки матриць, за допомогою яких штампували рельєфи діаметром близько 8 см з опуклим напівкруглим у перетині бордюром. (Рис. 1, 1, 3).

Практично повністю збереглося зображення жіночої фігури, що стоїть обернута вліво на три чверті: голова її показана у профіль, волосся зібране на потилиці жмутом; фігура задрапірована у хитон, однак плечі, руки і груди при цьому оголені. Лівою рукою, напівзігнутою в лікті, вона спирається на стовпчик або колону. Правиця також зігнута в лікті й відведена вбік. Від центрального персонажа рельєфу збереглося зображення лівої груді та руки, витягнутої вліво: на руці підвішений калаф, в руці — квітка граната (?). Між двома фігурами на задньому плані подано зігнутий стовбур оливи (рис. 1, 2, 4).

Аналогії серед римських рельєфних дзеркал відомі досить добре: Г. Цалхаз об'єднала чотири дзеркала з подібним сюжетом у групу «дзеркал з трьома богинями»⁴. Два з чотирьох відомих дзеркал⁵: екземпляр з *Praehistorische Staatssammlung* (Мюнхен) та дзеркало із зібрання Макса Фалька у Нью-Йорку при порівнянні із зліпком, зробленим у херсонеській формі, виявляються на диво близькими й за деталями композиції, і за розмірами (діаметр обох рельєфів без бордюрів 8,4 см)⁶, хоча матриця, відлита у херсонеській формі, застосовувалася для штампування рельєфів трохи менших розмірів.

Екземпляр з Мюнхенського музею (рис. 2, 1), можливо, походить з околиць Ізміра. Місце знахідки дзеркала з колекції Макса Фалька (рис. 2, 2) невідоме. Виходячи з його подібності до мюнхенського, Г. Цалхаз припустила його малоазійське походження⁷. Дзеркало, що зберігається у Музеї Бостона, невідомого походження (рис. 2, 3), відрізняється від розглянутих вище й за деталями виконання, й за розмірами, більшими, ніж мають дзеркала першої групи⁸. Щодо дзеркала, знайденого у Булла Регії, яке зберігалось раніше у Національному музеї Бардо в Тунісі, то воно має діаметр 11 см, однак відоме тільки за прорисовкою, а тому судити про його подібність до решти дзеркал досить важко⁹.

Таким чином, з чотирьох дзеркал із зображенням трьох богинь лише одне має достовірне походження (Північна Африка), і ще одне, можливо, знайдене у Малій Азії.

Певні складності викликає інтерпретація сюжету розглядуваної групи дзеркал. Автори каталогу Музею Бостона вважають, що на дзеркалах пред-

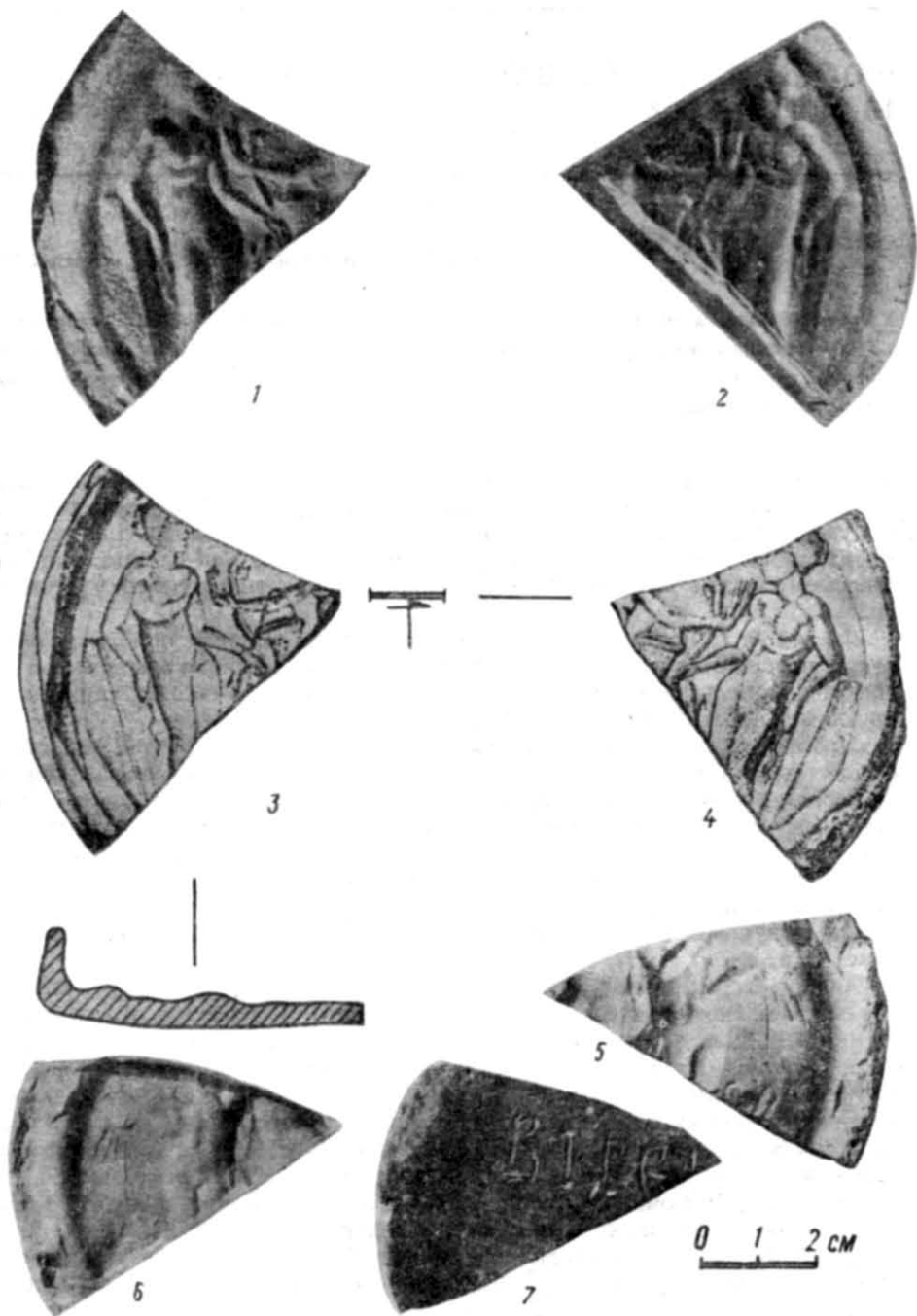

Рис. 1. Фрагменти форми та зліпки із зображеннями трьох богинь (Херсонеський музей, інв. 90/37174) та трьох грацій (Севастополь, приватна колекція) з Херсонеса: 1, 3, 5 — форми; 2, 4, 6 — зліпки; 7 — зворотний бік форми із зображенням трьох грацій; 3—4 — прорисовка.

ставлено сцену суду Париса, хоча й без зображення самого героя; таким чином, вважається, що зліва на дзеркалі представлена Мінерва, у центрі — зображена сидяча Венера, справа від якої стоїть німфа. Зображення смолоскипа і яблука граната настановує на думку, що сцена являє собою весняне повернення Адоніса¹⁰. Аналогічна точка зору була повторена К. Вермейлем на десять років пізніше¹¹. На думку Г. Цалхаз, ця інтерпретація непереконлива. В центральній фігурі вона вбачає Прозерпіну, а саму сцену вважає трактуванням версії міфа про викрадення Прозерпіни Плутоном, коли Венера і

Діана прийшли до Прозерпіни, щоб переконати її збирати у лузі квіти, де Плутон міг би здійснити викрадення¹². Зрештою, у найновішій монографії, присвяченій зображенню викрадення Персефони в античному мистецтві¹³, будь-які посилення на інтерпретацію цього сюжету на римських рельєфних дзеркалах відсутні.

Форма № 2. Фрагмент належить формі із зображенням трьох грацій, завтовшки 0,6 см з діаметром рельєфа близько 8 см. На збереженій площині форми представлено торси двох оголених жіночих фігурок: центральна стоїть спиною до глядача, а права зігнутою в лікті та відведеною вбік лівою рукою тримає жмут колосків. Справа від неї, на рівні нижньої частини стегна помітно верхню частину кратера з високими, виступаючими над вінцем ручками та вертикальним рифленням на тубі. На зворотному боці форми збереглась частина напису, зробленого у сирій глині: *VIP + E[K]* (рис. 1, 5—7).

На сьогодні відомо 12 римських дзеркал з рельєфним зображенням трьох грацій, з яких походження лише трьох може бути встановлено достовірно (Пантікапей, Карфаген, Баварія), одне дзеркало куплене в Стамбулі, ще одне начебто походить з Малої Азії¹⁴. Два з дванадцяти дзеркал мають індивідуальні особливості композиції, що відрізняють кожне з них від решти десяти, які надзвичайно близькі й за розмірами (діаметр від 10 до 13 см), й за сюжетом, однак, все-таки відрізняються за деталями зображення зачісок, посудин, пшеничних колосків й т. п. (рис. 3, 1, 2; 4, 1), що дає змогу припустити таке. Розглядувані десять дзеркал із зображенням трьох грацій мають загальний прототип, хоча були виготовлені за допомогою різних матриць¹⁵. Відрізняється за деталями від опублікованих дзеркал й зліпок, зробле-

Рис. 2. Дзеркала з зображеннями трьох богинь: 1 — державне доісторичне зібрання, Мюнхен, інв. 1973, 1189; 2 — зібрання Макса Фалька, Нью-Йорк; 3 — музей образотворчих мистецтв, Бостон, інв. 69.71 (Н. В.).

Рис. 3. Дзеркала із зображеннями трьох грацій: 1 — музей Метрополітен, Нью-Йорк, № 1987. 11.1; 2 — Музей Дж. Поля Гетті, Малибу, № 76. АС. 59.

ний у херсонській формі, — ми можемо судити про це перш за все за формою й місцеположенням кратера. Здається, найбільш близька паралель — дзеркало з Торонто (рис. 4, 2), однак воно відмінне за зображеннями колосків у

1

2

Рис. 4. Дзеркала із зображенням трьох грацій: 1 — музей мистецтв Північної Кароліни, Ралі, № 77.1.8; 2 — університет Торонто, колекція Малкоув, № М82, 3—7 (Н. В.).

Рис. 5. 1 — фрагмент свинцевого саркофага із зображенням трьох грацій; музей мистецтва та ремесла, Гамбург, № 1917, 172; 2 — свинцева рамка скляного дзеркала із зображенням трьох грацій: Римсько-германський Центральний музей, Майнц, № 0.16490 (Н. В.).

руці фігури. На дзеркалі з Торонто зображено два колоси, тоді як на херсонській формі схематично намічені чотири¹⁶.

Іконографія сюжету досконало вивчена в роботах, присвячених аналізу дзеркал із зображенням трьох грацій¹⁷, тому немає необхідності докладно зупинятися на цьому питанні. Мотив трьох грацій був дуже поширений у мистецтві перших століть нашої ери: у фресковому живописі та мозаїці серед зображень на мармурових та свинцевих саркофагах, в скульптурі, на монетах грецького й малоазійського карбування останньої чверті II — першої поло-

вини III ст. н. е., на щитках світильників, геммах¹⁸. Типологічно найбільш близькі до розглядуваних нами зображення в круглому медальйоні на свинцевому саркофазі з музею в Гамбурзі (рис. 5, 2)¹⁹, на монетах²⁰, на срібних посудинах з Сирії та Галії²¹, на золотих штампованих підвісках²², а також на свинцевих обклаדках скляних дзеркал із Задри, Суцідави, Угорщини (рис. 5, 2), Херсонеса й приватного віденського зібрання²³.

Г. Цалхаз відносить дзеркала з трьома граціями до 130—140-х років н. е.²⁴, К. Вермейль датує їх першими чотирма десятиліттями II ст. н. е.²⁵, Дж. Міллеркер вважає, що серійне виробництво дзеркал цієї групи відноситься до дещо пізнього часу — близько середини II ст. н. е.²⁶ Щодо дзеркал із зображенням трьох богинь, або суду Париса, то Г. Цалхаз не пропонує точного датування, а автори бостонського каталогу відносять публіковане дзеркало до II ст. н. е., хоча пізніше К. Вермейль припустив, що воно було виготовлене близько 150 р.²⁷ Таким чином, за аналогією з цими датуваннями, форми з Херсонеса можна було також датувати у межах першої половини — середини II ст. н. е.

Здавалося б, уточнити датування херсонеської форми із зображенням трьох грацій допоможе напис, зроблений на сирійській глині, тобто безпосередньо в процесі виготовлення форми. Г. А. Таронян та Ю. Г. Виноградов, досліджуючи її, дійшли висновку, що палеографія напису не дозволяє зробити цього, однак відповідь на це запитання міститься в самому написі. Ні в грецькій, ні в латинській лексиці не існує слів, що починалися б на VIP. Якщо припустити, що фрагмент напису містить початок імені майстра, то таке ім'я в обох транслітераціях не відоме ні в грецькій, ні в іранській, ні у фракійській чи малоазійській ономастиці. На думку Ю. Г. Виноградова, напис складається з року виготовлення форми — 112 (VIP) за однією з провінційних ер та власне сигнатури майстра, що розділяються ледве помітним хрестоподібним знаком (рис. 1, 7).

Якщо припустити, що майстер херсонеської форми використав одну з таких значно поширених ер, як сулланська (85 р. до н. е.) або ера Акадія (31 р. до н. е.), то ми одержимо відповідно 27 або 81 р. н. е. як дату виготовлення форми, при цьому перша дата уявляється маловірогідною. Зрештою, вважаємо за можливе віддати перевагу херсонеській ері (25/24 рр. до н. е.) і, таким чином, датувати форму 87/88 рр. н. е. Однак це буде означати неузгодження з пропонованим на основі стилістичного аналізу датуванням, яке становитиме 15—65 років. Чим це можна пояснити, якщо базуватися на тому, що інтерпретація напису вірна? Або пропоновані датування є помилковими і ми повинні прийняти дату, основану на прочитанні напису, або ми змушені піти на компроміс і припустити, що форма була виготовлена не в Херсонесі, а в якомусь іншому центрі з більш «підходящою» ерою. Такими центрами могли бути, наприклад, такі міста в Малій Азії, як Комана в провінції Понт (34/35 рр. н. е. — міська ера; 146/147 рр. — дата форми), Амасія в Віфінії (3 р. до н. е. або 1 р. н. е.; 109 або 113 р.), Аугуста в Кілікії (20 р. н. е.; 132 р.) та ін. Менш вірогідною, хоча й не виключеною, є ера римської провінції Мавретанії (40 р. н. е.; 152 р.)²⁸. Ці припущення якоюсь мірою підтверджує той факт, що відомі знахідки дзеркал обох типів, розглядуваних нами як у Північній Африці, так і в Малій Азії (?). Однак варіант з херсонеською ерою видається нам найбільш вірогідним, навіть незважаючи на те, що імена на ЕК — не відомі в просопографії Херсонеса (див. нижче). Якщо припустити, що форма була виготовлена в одному з малоазійських або північноафриканських центрів для вивозу, навряд чи майстер, який її виготовив і оздобив такою високохудожньою сигнатурою, поставив би датування за локальною ерою, однак цей аргумент не спрацьовує, якщо припустити більш складний шлях довозення форми у Херсонес.

Відомі штампи для плячків з підписами керамістів²⁹; дати зустрічаються на пізніх синопських клеймах³⁰ і римських черепицях; зрештою, були знайдені навіть форми для тера сигилати з вказуванням кількості готового продукту³¹, однак античні форми з датами й сигнатурами майстрів донині не зустрічались. Деякою мірою близькою паралеллю можна назвати срібне золочене оголів'я ложа з написом точної дати виготовлення (107/106 р. до н. е.

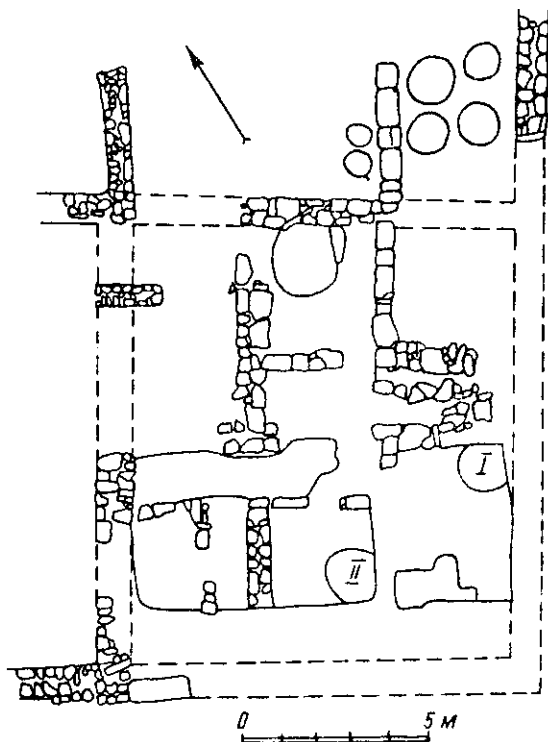

Рис. 6. План розкопок центральної частини III кварталу північно-східного району Херсонеса: I — приміщення 1; II — приміщення 2.

висвітлений належним чином в літературі, а також розглядуваний в даній публікації напис на формі з Херсонеса.

Тут необхідно ще раз звернутися до контексту знахідки форм з Херсонеса. Вони знайдені у дворі домашнього святилища перших століть н. е. Власне святилище розташовувалося в монументальному будинку з двох приміщень, частково заглиблених у скелю на різних рівнях і з'єднаних коридором, також заглибленим у скелю (рис. 6). У першому приміщенні розмірами 3,7×4,2 м були знайдені червонолакові тарілки з графіті-монограмами ПАР та Е (перша визначається як присвята херсонеській Діві, друга — Немесіді). У центрі приміщення було невелике заглиблення для вівтарної підойми. Тут же була знайдена і мармурова вівтарна капітель. Неподалік розчищено вапнякову колону довжиною 1,92 м з 24 канелюрами у верхній частині (рис. 7, 1).

Друге приміщення розмірами 4,5—3,2 м принесло знахідку вівтаря з місцевого вапняку (рис. 7, 2). Аналогічні вівтарі II ст. н. е. з присвятами бенефіціарія XI Клавдієвого легіону Тіта Флавія Цельсіна Немесіді і Юпітеру були знайдені відповідно при розкопках театру в Херсонесі й в Хараксі³⁶. У західній частині приміщення знайдено сім червонолакових світильників із штампованими зображеннями Сатира, собаки, що біжить, гладіаторів та ін. кінця I — початку II ст. н. е. (рис. 8, 1—5)³⁷, хоча тут же були знайдені два світильники «з рубчиками» (рис. 8, 6), які відносяться до III—IV ст. Серед інших знахідок відзначимо вапнякову капітель пілястра іонійського ордера та вапнякову ж плиту, що, очевидно, використовувалася як столик.

Попередній аналіз знахідок дозволяє реконструювати інтер'єр даного приміщення. Очевидно, воно являло собою едікулу з іонійськими колонами. В ніші були встановлені вівтар і столик, на якому стояли світильники. Скоріше за все, воно виглядало подібно до портика з фігурою Діоніса на бронзовій матриці, яка походить з околиць Херсонеса (рис. 7, 3)³⁸. Можна припустити, що при святилищі, в якому шанували херсонеську Діву та римську Немесиду, існувала майстерня по виготовленню матриць для рельєфних дзеркал.

за селевкідською ерою), імені майстра, замовників і ціни виробу³², яке походить з Малої Азії.

Яким чином можна інтерпретувати знахідки з Херсонеса? Очевидно, що форми слугували не для відливки власне дзеркал, а для виготовлення матриць, за якими в майбутньому такі рельєфи, вироблені з тонкого листа металу, й виготовлялися³³. Паралелізм мотивів та виробництво аналогічних дзеркал у різних провінціях Римської імперії Г. Цалхаз пояснює використанням зразків або гіпсових зліпків³⁴. Однак в кожному випадку майстер докладав у виготовлювану ним матрицю щось нове — порівняння дзеркал вказує на те, що робота не була механічним копіюванням. Про це ж свідчать і сигнатури майстрів: напис, вміщений в полі рельєфа дзеркала з трьома граціями з музею в Сієтлі³⁵, ще й донині не

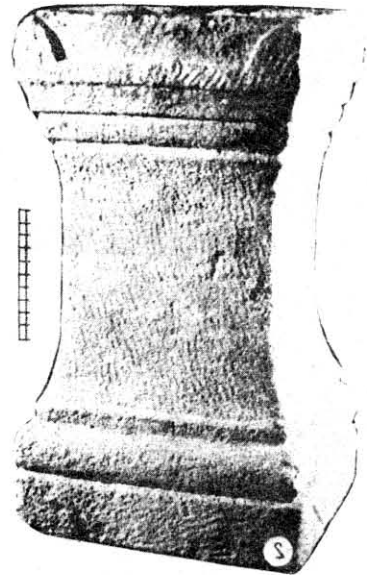
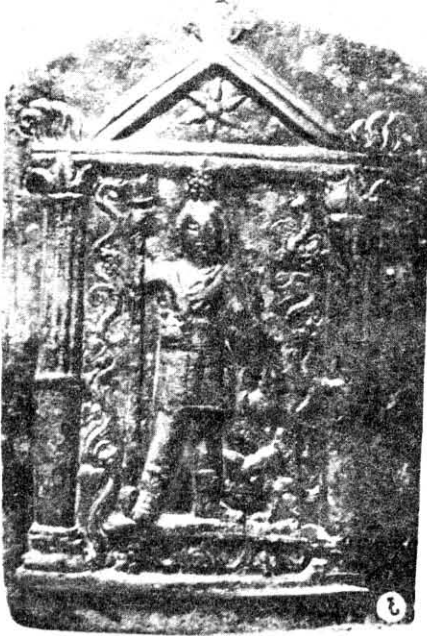
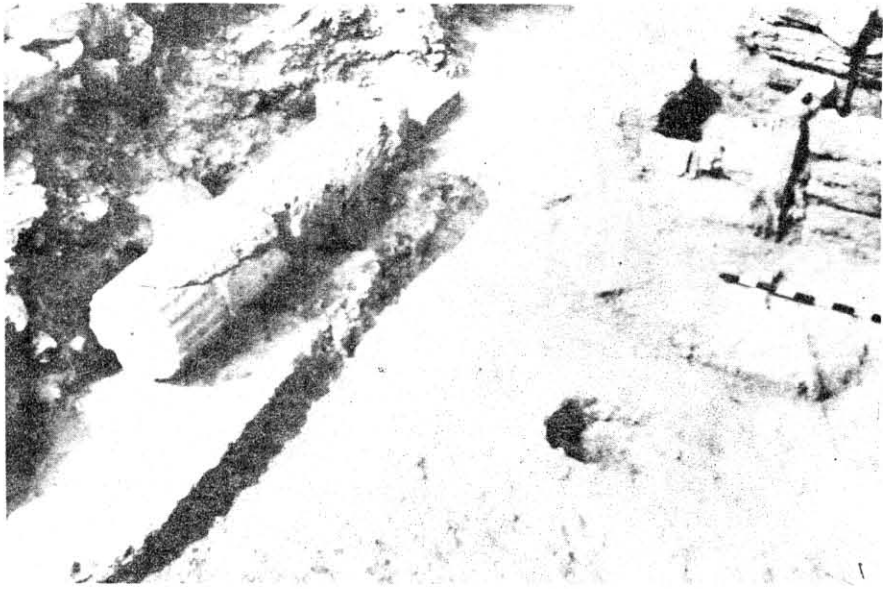

Рис. 7. 1 — вид приміщення 1, святилища; 2 — вапняковий вівар з приміщення 2, святилища (ГХМ. 55/37051); 3 — бронзова матриця з Херсонеса, ГХМ. 191835.

Найближчою аналогією можна назвати знахідки з Монтани в Мезії (сучас. Михайловград у Болгарії), де при розкопках святилища Аполлона і Артеміди поряд з глиняними штампами, які застосовувалися в керамічному виробництві, були знайдені також відливки бронзових матриць і медальйонів. Ці знахідки належали майстерні, що працювала, за припущенням Л. Огненової-Маринової, при святилищі, але не повністю залежала від нього, оскільки діяльність майстерні не обмежувалася виготовленням вотивів. Майстерня у Монтани існувала у II— III ст. н. е., тобто хронологічно близька до датування херсонеських форм³⁹.

До недавнього часу у розпорядженні дослідників практично не було даних про виготовлення матриць та виробництво металевих рельєфів у Північному «АРХЕОЛОГІЯ». № 2, 1993 р.

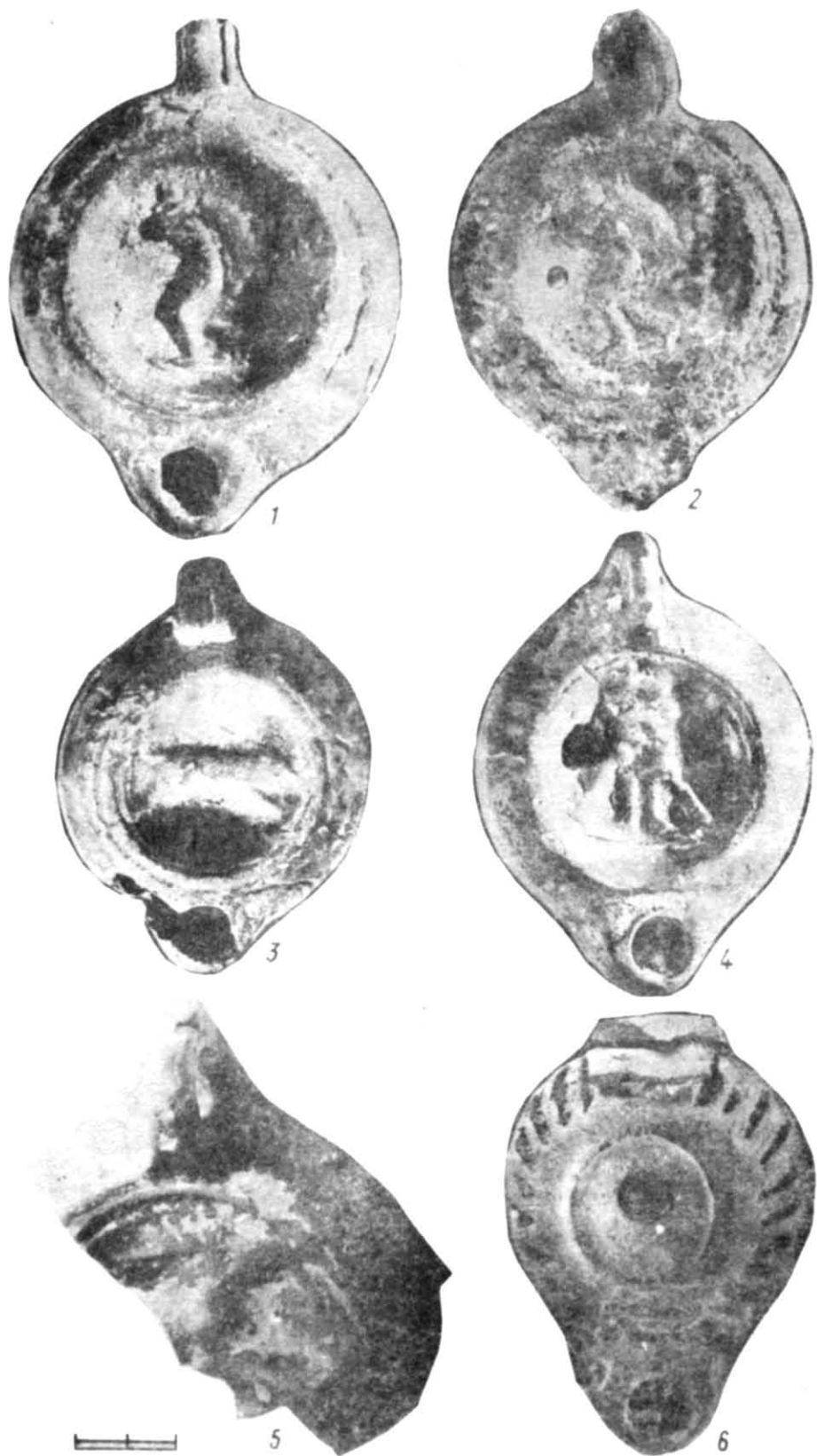

Рис. 8. Червонолакові світильники із святилища. Херсонеський музей, ГХМ. 53/3705Л, 54/3705Л, 50/3705Л, 5Л/3705Л, 96/37070, 46/3705Л.

Причорномор'ї⁴⁰, особливо порівняно із західнопонтійським регіоном, де ця галузь металообробки процвітала у II—III ст. н. е. Опубліковані тут форми, як і бронзова матриця з фігурою Діоніса в портику, знайдена в некрополі Херсонеса більш як 20 років тому, вірогідніше за все, доведена з Мезії чи Фракії у II—III ст. н. е. або виготовлена на місці ремісником-вихідцем з провінцій Подунав'я чи Малої Азії⁴¹, свідчать, що і в Херсонесі подібна діяльність також була розвинута. Хто були ці ремісники, які виготовляли матриці в Херсонесі? Вони могли бути вихідцями із західнопонтійських провінцій, де, судячи за знайденими там матрицями з сигнатурами майстрів, поряд з місцевими ремісниками працювали явно приїжджі з сирійськими та малоазійськими іменами⁴². У перші століття н. е. Херсонес мав тісні контакти із вказаними регіонами й вихідці з цих провінцій проживали у Тавриці⁴³. Цей процес був пов'язаний з присутністю солдатів з дунайських провінцій у частинах I Італійського та XI Клавдієвого легіонів, що базувалися у Херсонесі. Значною інфільтрацією населення з Подунав'я пояснюють перехід від дорійського діалекту до койне в Херсонесі у середині II ст. н. е.⁴⁴ Присутність етнічних елементів з Подунав'я у Херсонесі знайшла відображення не тільки у просопграфії, але й у поширенні тут вотивних рельєфів фракійського та мезійського типів, у матеріальному та культурному житті міста⁴⁵. Однак не можна повністю виключити можливість виготовлення матриць у Херсонесі місцевими ремісниками, які наєлізували довізні зразки або гіпсові зліпки (у 1985 р. під час розкопок скіфського поселення Кара-Тобе у Північно-Західному Криму в ямі з матеріалом третьої чверті I ст. н. е. були знайдені гіпсові зліпки із зразків срібного посуду, в тому числі канфарів, патери, кришки піксіди, що мають аналоги у відомих знахідках з Алезії, Боскореале, Хільдесхайма), потрапляння яких у даний регіон згодом пов'язується з подіями херсонесо-скіфської війни та експедиції Плавтія-Сільвана⁴⁶, маючи на увазі Херсонеську знахідку глиняної форми (III ст. до н. е.) для відливки матриць, за допомогою яких виготовлялися рельєфи для дзеркал із зображенням Ге-ракла і Омфали⁴⁷.

Примітки

- ¹ Золотарев М. И. Раскопки в Херсонесе // АО.— 1983.— М., 1985.— С. 277, 278.
- ² Инв. ГХМ. 90/37174.
- ³ Точне місцезнаходження форми невідоме.
- ⁴ Zahlhaas G. Römische Reliefspiegel // Kataloge der Prähistorischen Staatssammlung, München, N 17.— Kallmunz, 1975.— N 5—8.— S. 19—24.
- ⁵ Доповнення до зводу римських рельєфних дзеркал, зроблене Д. Вілтерсом (*Willers D. Vom Etruskischen zum Römischen; Noch einmal zu einem Spiegelrelief in Malibu* // The J. Paul Getty Museum Joarna.— 1986.— V. 14.— S. 30234), не збільшило кількості дзеркал розглядуваної групи.
- ⁶ Zahlhaas G. Op. cit.— S. 24.— N 5, 7.— Taf. 6.
- ⁷ *Ibidem*— S. 24.
- ⁸ *Ibidem*— N 6.— Taf. 5.
- ⁹ *Ibidem*— N 8.— Taf. 8.
- ¹⁰ Comstock M., Vermeule C. C. Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts Boston.— Boston, 1971.— P. 492.— N 400A.
- ¹¹ Vermeule C. C. Roman Pictorial Mirrors // North Carolina Museum of Art: Bulletin.— 1980.— V. 14.— N 283.— P. 30.
- ¹² Zahlhaas G. Op. cit.— S. 21—23.
- ¹³ Lindner R. Der Raub der Persiphone in der antiken Kunst.— Würzburg, 1984 (Beiträge zur Archäologie, 16).
- ¹⁴ Див. бібліографію: Milleker E. J. The Three Graces on a Roman Relief Mirror // Metropolitan Museum Journal.— 1988.— V. 23.— P. 78, 81; Sotheby's: Antiquities and Islamic Art.— New-York.— June 23.— 1989.— N. 171.
- ¹⁵ Milleker E. J. Op. cit.— P. 70—77.
- ¹⁶ *Ibidem*— P. 72.— Fig. 6; P. 81.— N. 5.
- ¹⁷ Kellner H.-J. Drel Grazien aus Bayern // Studien zur Vorund Frühgeschichtlichen Archäologie: Festschrift für Jochim Werner zum. 65. Geburtstag. Teil // Münchner Beiträge zur Vor- «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1993 р.

und Frühgeschichte, Ergz.— Bd 1/1.— München, 1974.— S. 191—196; *Zahlhaas G.* Op. cit.— S. 17—19, 35, 36; *Vermeule C. C.* Op. cit.— P. 69—81.

¹⁸ Див. прим. 16, а також: *Trillmich W.* Die Charitengruppe als Grabrelief und Knepenschild // *Jdi.* 1983.— Bd 98.— S. 311—349; *Sichtermann H.* Gratiae // *LIMC.* Bd 111.— 1986.— S. 203—210.

¹⁹ *Sichtermann H.* Op. cit.— N 41.

²⁰ *Ibidem.*— N. 85—98.

²¹ *Ibidem.*— N. 79—80; *Tresors d'orfèverrie gallo-romains: catalogue.*— Paris, 1989.— P. 232—234.— N 191.

²² *Marshall F. H.* Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan, and Roman, in the Departments of Antiquities, British Museum.— London, 1911.— N 2884—2885.

²³ *Valenti R.* Il Museo nazionale di Zara.— Roma, 1932.— P. 28; *Suić M.* Muzeji i zbirke Zadar.— Zadar, 1954.— P. 70; *Tudor D.* Le dépôt de miroirs de verre double de plomb trouve à Sucidava // *Dacia.*— 1959.— V. 3.— N 65.— Fig. 5, 35; *Mainzer Zeitschrift.* 1929/30. Jg. 24/25.— S. 111.— Abb. 9; *Kellner H.-J.* Op. cit.— S. 192; *Zahlhaas H.* Op. cit.— S. 36; *Калашник Ю. П.* Свинцовые рамки стеклянных зеркал в коллекции Эрмитажа // Из истории Северного Причерноморья в античную эпоху.— Л., 1979.— С. 121.— Рис. 5.

²⁴ *Zahlhaas H.* Op. cit.— S. 43.

²⁵ *Vermeule C. C.* Op. cit.— P. 30.

²⁶ *Milleker E. J.* Op. cit.— P. 77.

²⁷ *Vermeule C. C.* Op. cit.— P. 30.

²⁸ *Kubitschek W.* Aera // *RE.* Bd 1.— 1894.— Sp. 643—646; *Supplementband 111.*— 1918.— Sp. 24—30; *Magie D.* Roman Rule in Asia Minor.— Princeton, 1950.— V. 11.— P. 1328—1329, 1356, 1368; *Bickermann E. J.* Chronology of the Ancient World.— London, 1968.— P. 72, 73; *Samuel A. E.* Greek and Roman Chronology.— München, 1972 (Handbuch der Altertumswissenschaft. Bd. 1, 7).— P. 246—248; *Kaletsch H.* Zeitrechnung // *Der Kleine Pauly.*— Bd. V.—München, 1979.— Sp. 1487—1488; Про еру імператора Клавдія в Фессалії 40/41 pp. н. е. див.: *Kramolich H.* Zur Ära des Kaisers Claudius in Thessalien // *Chiron.*— 1975.— Bd. 5.— S. 337—347. Про херсонську еру див.: *Анохин В. А.* О начале эры Херсонеса Таврического // *Нумизматика и сфрагистика.*— 1963.— Вып. 1.— С. 66—75.

²⁹ Див. наприклад: *Fitz J.* Gorsium-Herculia.— Szekesfehervar, 1976.— S. 57.— Taf. XX; *Schindler R.* Fühner durch das Landesmuseum Trier.— Trier, 1977.— Abb. 222.

³⁰ *Граков Б. Н.* Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов.— М., 1928.— С. 154.

³¹ *Marichal R.* Les graffites de la Graufesenque.— Paris, 1988 (XLVII suppl. à «Callias»); *Pferdehirt B.* Die römischen Terra-Sigillata-Topferien in Südgallien.— Aalen, 1978.— S. 16, 17; *Garbsch J.* Terra Sigillata. Ein Weltreich im Spiegel seines Lux usgeschirrs.— München, 1982.— S. 11.

³² *Античне зібрання Базеля; Faust S.* Fulcra: Figürlicher und ornamentaler Schmuck an antiken Betten.— Mainz, 1989 (RM Erg.— H., 30).— S. 146.— N 457; *Публікація цієї унікальної пам'ятки готується Г. Зайтерле.*

³³ Про технологію виготовлення рельєфів для дзеркал див.: *Zahlhaas G.* Op. cit.— S. 69; *Milleker E. J.* Op. cit.— P. 76, 77.

³⁴ *Zahlhaas G.* Op. cit.— S. 69.

³⁵ *Milleker E. J.* Op. cit.— P. 81.— N 2.

³⁶ *Соломоник Э. И.* Алтарь Немесиды из Херсонеса // *ВДИ.*— 1960.— № 2.— С. 134—139. Нещодавно вістар з даного святилища було опубліковано в праці В. М. Зубаря в контексті аналізу даних про домашні святилища Херсонеса. Див.: *Зубарь В. М.* О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период // *Обряды и верования древнего населения Украины.*— К., 1990.— С. 72, 73.— Рис. 7.

³⁷ Два світильники із зображеннями на щитках сатира, який несе міх з вином (Рис. 8, 1—2) відносяться до типу, відомого за знахідками попередніх років в Херсонесі (див.: *Waldhauer O.* Die Antiken Tonlampen: Kaiserliche Ermitage.— St.-Petersburg, 1914.— S. 53.— N 360, 550). Світильник із зображенням собаки, що біжить (Рис. 8, 3), є досить рідкісним сюжетом, що має аналог на світильниках з Віндоніси Ніймегена, Майнца, хоча сам тип світильника з Віндоніси та знахідок з Рейнської області інакший, він відноситься до доби Клавдія (*Leibundgut A.* Die römischen Lampen in der Schweiz: Eine Kultur und Handelsgeschichte Studie.— Bern, 1977.— S. 179.— N 285.— Taf. 47). Сюжет, представлений на іншому фрагментованому світильнику, — олень, який стрибає вправо (рис. 8, 5), — був поширений в I—II ст. (див.: *Leibundgut A.* Op. cit.— S. 180, 181.— N 295, 296.— Taf. 48); К. Гетер-Полашек (*Coethert-Polaschek K.* Katalog der römischen Lampen des Rheinischen Landesmuseum Trier.— Mainz, 1985.— S. 285.— M. 177) вказує на те, що це був надзвичайно поширений тип штампа, який зустрічається на світильниках типів Лешке ІА-С, ІV—V, VIII. Д. М. Бейлі (*Bailey D. M.* A Catalogue of the Lamps in the British Museum.— V. 2.— L., 1980.— P. 76) датує поширення цього сюжету I — початком II ст. н. е., нагадуючи два світильники типу Лешке VIII: один з ефеської глини, знайдений на Афінійській агорі, та другий з місцевої глини, що походить з Ольвії, опублікований О. Вальдгауером (Op. cit.— N 370).

Деякі аналогічні знахідки зроблено останніми сезонами під час розкопок Пантікалея. Сюжет на щитку одного світильника зображує сцену з двома гладіаторами (Рис. 8, 4), подібну до представленої на щитку світильника з Британського музею (Bailey D. M. Op. cit.— N 960.— P. 51 — Fig. 54). Форми розглядуваних світильників відносяться до типу 0—III за класифікацією Д. Бейлі (тип. Лешке VIII), який датується кінцем I — початком II ст. н. е. (див.: Bailey D. M. Op. cit.— P. 299).

³⁸ *Трейстер М. Ю.* Бронзова матриця з Херсонеса // *Археологія*.— 1991.— № 1; *Treister M. Ju.* A Bronze Matrix from Chersonessus // *BayVgBl.*— 1990.— Jg. 55.

³⁹ *Ognenova-Marinova L.* Un atelier de plastes imaginarius à Montana // *Recherches sur la culture en Mesie et en Thrace (Bulgarie) (Ier-IVe s.)* // *ИВАИ*.— 1987.— Т. XXXVII.— P. 173—176.

⁴⁰ *Єдинавідома* донедавна бронзова матриця перших століть н. е., що походить з Північного Причорномор'я, призначалась для штампування птериг панцирів і була знайдена в Керчі (*Williams E. R.* A Bronze Matrix for a Cuirass Pteryx // *AJA.*— 1977.— V. 81.— P. 233—235).

⁴¹ *Трейстер М. Ю.* Вказ. праця.

⁴² *Vasilev V. P.* Matrices en bronze dans la toréutique romaine provinciale des II—IIIe Siècles // *Actes du IVe Colloque International sur les bronzes antiques (17—21 mai 1976).*— Lyon, 1976.— P. 186—190; *Васильєв В.* Бронзове матриці в римській торевтиці II—III вв. н. е. // *Проблеми античної історії і культури*.— Т. II.— Ереван, 1979.— С. 266—270; *Vasilev V.* Bronzene Matrizen aus Mösien und Thrakien // *Recherchen sur la culture in Mesie et en Thrace.*— S. 177—183; *Gerasimova-Tomova V.* Inschriften auf den Bronzemstrizen aus Moesien und Thrakien // *Ibidem.*— S. 184—186.

⁴³ *Кадєєв В. И.* Херсонес Таврический в первые века нашей эры.— Харьков, 1981.— С. 104—106; *Кадєєв В. І., Сорочан С. Б.* Херсонес і Західний Понт: проблема контактів // *Археологія*.— 1989.— № 4.

⁴⁴ *Граков Б. Н., Виноградов Ю. Г.* Новые надписи из Херсонеса таврического // *ВДИ*.— 1970.— № 3.— С. 128—133; *Крыкин С.* Фракийский субстрат в античных колониях Северного Причерноморья // *Thracia.*— 1988.— V. 8.— С. 76—80.

⁴⁵ *Ростовцев М. И.* Святилище фракийских богов и надписи бенефициариев в Ай-Тодоре // *ИАК*.— 1911.— Вып. 40.— С. 1—40; *Блаватский В. Д.* Харакс // *МИА*.— 1951.— № 19.— С. 256—258; *Щеглов А. Н.* Фракийские вотивные рельефы из Херсонеса Таврического // *Древние фракийцы в Северном Причерноморье* // *МИА*.— 1969.— № 150.— С. 135—177; *Щеглов А. Н.* Вотивные рельефы западнопонтийского и фракийского типов // *Античная скульптура Херсонеса*.— К., 1976.— С. 40—49.— № 91—110; *Золотарев М. И.* Кубок с посвящением Зевсу Демиранскому // *КСИА*.— 1981.— Вып. 168.— С. 56—58.

⁴⁶ *Внуков С. Ю., Коваленко С. А., Трейстер М. Ю.* Гипсовые слепки с городища Кара-Тобе // *ВДИ*.— 1990.— № 2.— С. 100—119; *Vnukov S. Ju., Kovalenko S. A., Treister M. Ju.* Montlages en platre de Kara-Tobe (Crimee) // *Revarch.*— 1990.— N 1.— P. 27—50.

⁴⁷ *ГЭ. X.*— 1882.— 22; *Античное керамическое производство и строительные материалы*.— М., 1966.— Табл. 5, 11; *Культура и искусство Северного Причерноморья античной эпохи*; *Каталог выставки*.— М., 1983.— № 247.

М. И. Золотарев, М. Ю. Трейстер

ФОРМЫ ДЛЯ ОТЛИВКИ РИМСКИХ ЗЕРКАЛ ИЗ ХЕРСОНЕСА

Публикуются фрагменты форм из обожженной глины, найденные при реставрационных работах в центральной части III квартала северо-восточного района Херсонеса в пределах домашнего святилища первых веков н. э. Формы служили для отливки бронзовых матриц, при помощи которых в свою очередь штамповались рельефы с изображением трех богинь и трех граций, хорошо известные по находкам украшенных ими зеркал в различных регионах античного мира (соответственно 4 и 12 зеркал, происходящих из Северной Африки, Малой Азии, Боспора и Германии). Надпись, выполненная по сырой глине на форме с изображением трех граций, предположительно рассматривается как дата изготовления формы и сигнатура мастера. Предполагается, что мастерская по изготовлению рельефов для бронзовых зеркал существовала при святилище подобно бронзолитейной мастерской при святилище Аполлона и Артемиды в Монтане (Мезия).

MOULDS FOR CASTING ROMAN MIRRORS FROM THE CHERSONESE

Fragments of moulds made of baked clay are presented in the paper. They were found in the course of restoration carried out in the central part of the 3d block of the north-eastern region of the Chersonese within the range of the home sanctuary of the first centuries A. D. The moulds served for casting of bronze dies. The latter were used for stamping reliefs with images of three goddesses and three Graces well known from the mirrors decorated with these images and found in different regions of the antique world (4 and 12 mirrors, respectively, from North Africa, Asia Minor, Bosphorus and Germany). An inscription made on the wet clay of the mould with images of three Graces is considered as a supposed date of the mould production and craftsman signature. It is supposed that a workshop for manufacturing reliefs for bronze mirrors existed at the sanctuary as the bronze-casting workshop at the sanctuary of Apollo and Artemis in Montana (Mesia) did.

Одержано 23.01.1991

ВБРАННЯ КОНСТАНЦІЯ II НА ВЕРХІВНЯНСЬКОМУ МЕДАЛЬЙОНІ

Є. Л. Гороховський, П. Л. Корнієнко

У публікації аналізується вбрання римського імператора Констанція II (337-361 рр. н. е.), зображене на золотому медальйоні.

Золотий медальйон (*multipla*), карбований монетним двором римського імператора Констанція, що походить з с. Верхівні Ружинського р-ну Житомирської обл. України¹, належить до найвизначніших пам'яток європейської нумізматики та археології, виявлених за останні роки. Він займає одне з перших місць серед шедеврів античних монетаріїв за досконалістю та художньою виразністю виконання імператорського бюста на аверсі і сцени триумфу можновладця над варварами на реверсі (рис. 1, 1)². На жаль, частину образотворчих композицій втрачено й пошкоджено, внаслідок фрагментованості сплюснутої та потертої поверхні медальйона. Однак ці обставини не зменшують його значення як нумізматичного унікаму, пам'ятки мистецтва та історико-етнографічного джерела.

Дослідники пов'язують верхівнянський медальйон з монетарством Аквілеї 358 р. н. е., виходячи з розшифровки збереженої частини легенди та вивчення зображення полоненого варвара на реверсі³. Останнє чітко передає основні ознаки костюма кочовика індо-іранського походження: зачіску заплетену локонами, плечовий одяг з клинцями на подолі, взуття тощо⁴. Все це обумовило висновки авторів публікацій про те, що композицію триумфу над варварами,

* *Концепція* статті та основа тексту належать Є. Л. Гороховському; спостереження з іконографії зовнішності римських імператорів, графічне опрацювання джерел та виконання ілюстрацій — П. Л. Корнієнко; добір літератури та іконографічних пам'яток зроблений обома авторами, які щиро вдячні співробітникам бібліотеки Інституту археології АН України: В. Колесниковій, Т. Старковій, Н. Малишевській за допомогу.